BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING YOSH XUSUSIYATLARIGA MOS BADIIY ASAR TANLASH MEZONLARI

Jurayeva Fazilat Ural qizi
Magistr Termiz tumani 34-maktab
boshlang'ich sinf o'qituvchisi
E-**mail:** jurayevafazilat22@gmail.com

ANNOTATSIYA

Tezisda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun badiiy asar tanlashda yosh xususiyatlari, o'qish malakasi va ta'limiy maqsadning o'zaro bog'liqligi yoritiladi. Metodik adabiyotlar tahlili asosida tilning tushunarliligi, syujet tuzilishi, hissiy mazmun, badiiy sifat va o'quvchi qiziqishiga oid besh mezon umumlashtiriladi. Asarni oldindan tahlil qilish, qisqa topshiriqlar yordamida o'quvchining matnni tushunish darajasini aniqlash va o'qish shaklini belgilash tartibi taklif etiladi. Tavsiyalar mustaqil hamda o'qituvchi ko'magida o'qishni rejalashtirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: badiiy asar tanlash, yosh xususiyatlari, matn murakkabligi, o'qib tushunish, kitobxonlik madaniyati.

KIRISH

Boshlang'ich ta'limda kitobxonlik madaniyatini shakllantirish o'quvchiga tavsiya etiladigan asarni puxta tanlashdan boshlanadi. Kitob hajmining kichikligi yoki muqovasida bolalar uchun mo'ljallangani ko'rsatilishi uning muayyan o'quvchiga mosligini anglatmaydi. Qisqa hikoyadagi yashirin ma'no, notanish tushuncha yoki murakkab sabab-oqibat bog'lanishlari mazmunni anglashni qiyinlashtirishi mumkin. Nisbatan uzun, ammo voqealari izchil va tili tushunarli asarni esa o'qituvchi ko'magida o'qish mumkin. Shu bois tanlovda hajm bilan cheklanmay, matnning o'quvchi imkoniyatlariga mosligini aniqlash zarur.

Ona tili o'qitish metodikasida sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlashda tarbiyaviy maqsad, janr va mavzular xilma-xilligi, o'quvchining yoshi, saviyasi hamda shaxsiy qiziqishlarini hisobga olish ta'kidlanadi [1]. Bu tamoyillarni amalda qo'llash uchun «yoshga mos asar» tushunchasini aniq mezonlar bilan izohlash lozim. Bir sinfdagi bolalarning lug'at boyligi, o'qish malakasi va hayotiy tajribasi turlicha bo'lishi mumkin. Shuning uchun asar tanlashda faqat o'quvchining qaysi sinfda o'qishiga tayanish yetarli emas.

TADQIQOT MAQSADI VA VAZIFALARI

Tadqiqotning maqsadi — boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga mos badiiy asar tanlash mezonlarini umumlashtirish va ularni qo'llash tartibini ishlab chiqish. Buning uchun matn murakkabligini baholashga doir yondashuvlarni qiyoslash, asarning o'quvchi imkoniyatlariga mosligini belgilovchi jihatlarni ajratish hamda mustaqil va o'qituvchi bilan birgalikda o'qish uchun asar tanlash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish vazifalari belgilandi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-metodik yo'nalishda olib borildi. Unda mahalliy metodik darslik, matn murakkabligini baholash modeli, boshlang'ich ta'limda o'qib tushunishga oid amaliy qo'llanma va PIRLS baholash doirasi qiyosiy tahlil qilindi [1–4]. Matn tili, mazmuniy tuzilishi, o'quvchidan talab etiladigan ko'nikmalar va o'qish maqsadi tahlilning asosiy yo'nalishlari sifatida belgilandi. Manbalardagi tavsiyalarni umumlashtirish orqali asar tanlash mezonlari va ularni qo'llash ketma-ketligi ishlab chiqildi. Tadqiqotda tajriba-sinov o'tkazilmagan.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

NATIJALAR VA ULARNING MUHOKAMASI

Manbalar tahlili asarning murakkabligini faqat so'zlar soni yoki gap uzunligi bilan baholash yetarli emasligini ko'rsatadi. Common Core modelida miqdoriy belgilar bilan birga matnning sifat xususiyatlari, o'quvchining tayyorgarligi va topshiriqning talablari ham hisobga olinadi [2]. Shanahan va hammualliflar matn tanlashni o'qib tushunish maqsadi bilan bog'laydilar [3]. PIRLS doirasida badiiy tajriba orttirish uchun o'qish alohida maqsad sifatida qaraladi [4]. Bu yondashuvlar asosida quyidagi besh mezon taklif etiladi.

Birinchi mezon — tilning o'quvchi tayyorgarligiga mosligi. O'qituvchi notanish so'zlar, ko'chma ma'noli iboralar va murakkab gaplarning mazmunni anglashga qanday ta'sir qilishini baholaydi. Matnda yangi so'zlarning bo'lishi tabiiy: ular o'quvchining lug'at boyligini oshirishga yordam beradi. Biroq asosiy voqeani tushunish uchun zarur so'zlarni izoh, rasm yoki kontekst yordamida anglash mumkin bo'lishi lozim. Asarning o'quvchiga mosligi uning mazmunni qay darajada tushungani va qanday yordamga ehtiyoj sezgani asosida aniqlanadi.

Ikkinchi mezon — syujet va mazmuniy tuzilishning tushunarliligi. Bunda qahramonlar soni, voqealar ketma-ketligi, voqea vaqtidagi o'zgarishlar va sabab-oqibat bog'lanishlari ko'rib chiqiladi. O'qishni endi o'rganayotgan bolalar uchun voqealari aniq bayon qilingan asarlarni tanlash tavsiya etiladi. Keyingi bosqichlarda qahramonning xatti-harakatlari sabablarini va matndagi yashirin ma'noni muhokama qilishga o'tish mumkin. Asardagi axloqiy xulosani tayyor holda aytib berish o'rniga, o'quvchiga qahramonning harakatlari va matndagi dalillar asosida xulosa chiqarish imkonini berish kerak.

Uchinchi mezon — hissiy mazmunning o'quvchi hayotiy tajribasiga mosligi. Do'stlik, oila, tabiat yoki mas'uliyat mavzusi tanish bo'lsa ham, asardagi ziddiyatni bolalar turlicha qabul qilishlari mumkin. Qo'rquv, yo'qotish va kamsitish tasvirlangan asarlarni o'qituvchi oldindan o'qib chiqishi va ularni qanday muhokama qilishni rejalashtirishi lozim. Bunday mavzularni o'rganishda bolaning savollariga javob berish va his-tuyg'ularini tushunishga yordam berish zarur. Milliy va jahon bolalar adabiyotidan namunalar tanlashda o'quvchilarning oilaviy hamda madaniy tajribalarini hisobga olish kerak.

To'rtinchi mezon — badiiy sifat va muhokama qilish imkoniyati. Asarning tarbiyaviy mazmuni bilan birga obrazlarning ifodaliligi, tilning tabiiyligi va voqealarning mantiqiy izchilligi ham baholanadi. O'quvchi matndagi jumla yoki voqeaga tayanib o'z munosabatini tushuntira olsa, asar mazmunli suhbat uchun asos bo'la oladi. Kitobda rasmlar mavjud bo'lsa, ularning mazmunni tushunishga qay darajada yordam berishi ham ko'rib chiqiladi. Rasm asosida taxmin qilish matnni o'qish bilan to'ldirilishi lozim.

Beshinchi mezon — o'quvchi qiziqishi, ta'limiy maqsad va o'qish shaklining muvofiqligi. Bolaning qiziqishlarini qisqa suhbat yoki bir necha kitob orasidan tanlashni taklif qilish orqali aniqlash mumkin. Mustaqil o'qiladigan asarga qo'yiladigan talablar o'qituvchi ovoz chiqarib o'qib beradigan asarga qo'yiladigan talablardan farq qiladi. O'qituvchi o'qib berishda notanish so'zlarni izohlashi, zarur o'rinlarda to'xtab, savollar yordamida mazmunni tushuntirishi mumkin. Tanlov yakunida qaysi ko'nikma — voqealar ketma-ketligini anglash, sabablarni tushuntirish yoki fikrni dalillash — rivojlantirilishi belgilab olinadi.

Mezonlarni qo'llash uch bosqichda amalga oshiriladi. Avval o'qituvchi asarni to'liq o'qib, har bir mezon bo'yicha qisqa qaydlar tuzadi. Izoh talab qiladigan so'zlar, tushunish qiyin bo'lishi mumkin bo'lgan voqealar va muhokama uchun savollar belgilanadi. Shu tariqa asarning o'quvchi uchun foydali jihatlari hamda o'qish jarayonida zarur bo'ladigan yordam oldindan aniqlanadi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ikkinchi bosqichda asardan mazmunan yaxlit qisqa parcha tanlanib, o‘quvchining uni tushunish darajasi tekshiriladi. Masalan, «Qahramon nima qildi?», «U nega shunday yo‘l tutdi?», «Javobingni qaysi voqea tasdiqlaydi?» kabi savollar beriladi. Bunda o‘qish tezligi bilan birga javoblarning matn mazmuniga mosligi va o‘quvchiga qanday yordam kerakligi qayd etiladi. Matnni ovoz chiqarib ravon o‘qigan bola qahramon harakatining sababini tushuntirishda qiynalishi mumkin. Bunday holatda parchani qayta o‘qish yoki voqealar o‘rtasidagi bog‘liqlikni muhokama qilish foydali bo‘ladi.

Uchinchi bosqichda asarni mustaqil o‘qishga berish, o‘qituvchi bilan birgalikda o‘qish yoki keyinroq tavsiya etish haqida qaror qabul qilinadi. 1–2-sinflarda voqealari izchil, mazmunan yaxlit qismlarga ajratish oson bo‘lgan matnlardan boshlash maqsadga muvofiq.

Misol uchun, hikoyadagi voqealar o‘quvchiga tushunarli bo‘lishi, ammo qahramonning yakuniy qarori sababi matnda bevosita aytilmasligi mumkin. Bunday asarni faqat qisqaligi uchun mustaqil o‘qishga tavsiya etish yetarlicha asosli bo‘lmaydi. O‘qituvchi o‘quvchidan shu qarorga olib kelgan ikki voqeani topishni so‘rab, javobini matn bilan asoslashga yordam beradi. Agar bu yordam mazmunni tushunish uchun yetarli bo‘lsa, asarni birgalikda o‘qish uchun tanlash mumkin. Shartli misol asar tanlashda til va syujetning tushunarliligi bilan birga zarur pedagogik ko‘makni ham hisobga olish kerakligini ko‘rsatadi.

ILMIY YANGILIGI VA AMALIY AHAMIYATI

Tadqiqotda mavjud asar tanlash tamoyillari o‘qituvchining amaliy qarorlari bilan bog‘landi. Mezonlar asosida asarni mustaqil o‘qishga tavsiya etish, o‘qituvchi ko‘magida o‘qish yoki keyinroqqa qoldirish tartibi taklif qilindi. Bu tartibdan sinfdan tashqari o‘qish ro‘yxatini tuzish, o‘quvchilar tayyorgarligiga mos asarlar tanlash va tanlov sabablarini asoslashda foydalanish mumkin. Tavsiyalarning samaradorligini aniqlash uchun tajriba-sinov ishlari zarur.

XULOSA

Badiiy asarning yoshga mosligi uning hajmi yoki mavzusi bilangina belgilanmaydi. Tanlovda tilning tushunarliligi, syujet tuzilishi, hissiy mazmun, badiiy sifat va o‘quvchi qiziqishlarini birgalikda hisobga olish lozim. Asarni tavsiya etishdan oldin bola qaysi o‘rinlarni mustaqil tushuna olishi va qayerda yordamga ehtiyoj sezishi aniqlanadi. Asarni oldindan tahlil qilish, qisqa parcha asosida tushunish darajasini tekshirish va mos o‘qish shaklini belgilash o‘quvchining tayyorgarligiga mos kitob tanlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. — Toshkent: Noshir, 2009. — 352 b. URL: https://jdpu.uz/wp-content/uploads/2020/01/Ona-tili-oqitish-metodikasi.pdf

2. Common Core State Standards Initiative. Measuring Text Complexity: Three Factors. URL: https://www.thecorestandards.org/ELA-Literacy/standard-10-range-quality-complexity/measuring-text-complexity-three-factors/

3. Shanahan T., Callison K., Carriere C., Duke N. K., Pearson P. D., Schatschneider C., Torgesen J. Improving Reading Comprehension in Kindergarten Through 3rd Grade. — Washington, DC: Institute of Education Sciences, 2010. — NCEE 2010-4038. URL: https://ies.ed.gov/ncee/wwc/Docs/PracticeGuide/readingcomp_pg_092810.pdf

4. TIMSS & PIRLS International Study Center. PIRLS 2026 Assessment Frameworks. — Boston College. URL: https://pirls.bc.edu/pirls2026/frameworks/index.html

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.